

Krász Lilla: „AZ EMBERI TEST ÁLL ÉS VAGYON AZ 4 ELEMENTOMOKBÓL ...” (Az anyanyelvi orvosi-szülészeti irodalom kezdetei Magyarországon)

A magyar nyelvű orvosi, szülészettel is foglalkozó irodalom első önálló alkotásai a 16. század második felében keletkeztek. Ezeket a munkákat az európai reneszánsz kultúra két meghatározó szellemi áramlata, a humanizmus és a reformáció magyarországi elterjedése és megerősödése hívta életre. Nem számítva a kalendáriumokat, s a kisebb, többnyire egylapos nyomtatványokat, a 16-17. században megjelent magyar nyelvű orvosi munkák száma elenyészően kevés volt; tíznél alig több művet tudunk felsorolni, amely részben vagy egészben orvosi, s ezen belül szülészeti ismereteket közvetített. Mégis ezek a magyar nyelvű, közérthető, egyszerű stílusban megfogalmazott kéziratos vagy nyomtatott orvosi kézikönyvek jelentették a nem irodalmi jellegű anyanyelvi művelődés fő médiumait.¹

A 16-18. században Európa-szerte közkézen forgó különböző műfajú, különböző célközönség számára összeállított valamennyi orvoslással kapcsolatos munkában az egyik, talán legszembevetőbb közös elem, hogy az állandóan változó világot, az egészség és betegség állapotait a szakrális rend szabta, az antik természetfilozófiából áthagyományozott gondolkodásstruktúra mentén értelmezték. A világ és az ember kapcsolatát a hasonlóságok és együtthatások mentén értelmező világszemlélet határozta meg az emberi testről, annak működéséről, a gyógyítás módjáról alkotott elképzeléseket. Ezek tetten érhetők a szülészeti területén is. Tanulmányunkban jelzésszerűen kitérünk a 16. században kibontakozó, majd a következő évszázadokban egyre látványosabbá váló természettudományos „forradalom” és ezen belül az orvostudományokban jelentkező újításokra és az újítók személyére. Így jutunk el témánknak immár nem körülírt, hanem konkrétan a szülészettel is foglalkozó, Magyarországon működő orvosokhoz és nem orvosokhoz. Ők azok, akik a 16-20. században a mindenkor európai normákhoz igazodva különböző műfajban, különböző céllal anyanyelvi könyveket adtak ki.

„Az ember kis világnak neveztetik”

Még a 20. század elején is működött Magyarországon a keresztény Európában élő embereknek az a közös eszmekincse, amelyet sok más középkori szerző mellett, például Hildegard von Bingen a 12. században szóban és képekben egyaránt ábrázol. (1. kép) A németországi Bingenben alapított Benedek-rendi kolostor tudós, csodadoktor hírében álló apátnője Isten művéről írott könyvének (*Liber de operatione Dei*) „Kozmikus ember”-t ábrázoló illusztrációja a nagyvilág és az emberi kisvilág kölcsönhatását igen szemléletesen mutatja be. Az emberek kicsiny világa (*mikrokozmosza*), valamint a vizek és a levegő, a szelek és a fény, a csillagok és a bolygók alkotta nagyvilág (*makrokozmosz*) egységbe rendeződnek, és a Szentháromság mindent átölelő karjába emeli őket. Az ábrázoláshoz fűzött kommentárból kiderül, hogy a korszak felfogásában kozmosz és föld, világ és ember eredete egyformán isteni, egyazon törvények igazak égen és földön, s minden mindennel azonos és kapcsolatos.²

Néhány évszázaddal később - a kora újkori Magyarországon is jól ismert -, svájci származású orvos, alkímista, természetfilozófus Paracelsus (1493–1541) 1530-ban

¹ SZLATKY 1983. 383-384.

² IMHOF 1992. 200-203.

kiadott *Paragranum* című munkájában, amelyben filozófiáról, asztronómiáról, alkímiáról és jellemről mint a „gyógyítás házána” négy tartóoszlopáról értekezik, a világ és az ember kapcsolatáról a következőképpen fogalmaz: „Jegyezzétek meg, hogy egy dolog a felső és a belső csillagzat, (...) hogy egy dolog van a testben és az égben is. (...) Amiként egy a levegő, akként egy az égből az emberben is, mint az égben. Mert a kéz, amelyik a fényt és a sötétséget elválasztotta, s a kéz, amely az eget és a földet teremtette, az készítette a mikrokozmoszban is az alsó részt, s vette a felsőből, és zárta be az ember bőrébe mindazt, amit magába foglal az ég is”.³ A bőrébe zárt ember, aki magában foglalja az eget nagyszerű megfogalmazása annak az elképzelésnek, amely a makrokozmoszt az emberi test, az embert mint mikrokozmoszt viszont a nagyvilág mintájára megalkotottnak látja. Az ember halhatatlan lelke és halandó teste révén nem kevesebbre hivatott mint, hogy összekötő kapocs legyen a kozmoszi szférák, ég és föld között.

A fenti idézet szóképeiben összefoglalt világszemléletet nem Paracelsus találta ki, még csak nem is Hildegard von Bingen. A mindenséget magában hordozó emberrel kapcsolatos elképzelések az antikvitásba nyúlnak vissza. Démokritosz kis kozmosznak nevezte az embert. Pythagorász a számok világával írta le a makrokozmoszt és mikrokozmoszt. Platón is hangsúlyozta az ember és a világmindenség közötti hasonlóságot, szerinte a kozmosz, s benne az ember a teremtő Isten legszebb és legtökéletesebb mása. Hippokratésznál az ember a világ képmása, Pliniusnál a világ summázata, összegzése.⁴

Az antikvitás kozmosza Ég és Föld közötti különbségtételre épült. Nem foglalkozhatunk részletesen az antik természetfilozófia szinte elképesztő, évezredekben mérhető hatásával, két döntő személyiséget azonban feltétlenül ki kell emelni. Arisztotelész dolgozta ki a geocentrikus világszemlélet alapjait, amit a hellenizmus idején Ptolemaiosz fejlesztett tovább. A görög csillagász-földrajztudós felfogása szerint, a világmindenség középpontjában lévő Földet hét „szféra”, vagyis hét „ég” veszi körül, amelyek mindegyikében egy-egy bolygó mozog: a Hold, a Merkúr, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. Az alsó, „Hold alatti” világ, vagyis a Föld, ahol az ember él négy alapelemből, földből, vízből, levegőből és tűzből áll. Maguk az elemek a négy ellentétes alapminőségéből, a melegből és hidegből, illetve a nedvesből és a szárazból tevődnek össze. Ezek az elemek ismétlődnek meg a mikrokozmoszban, az emberben.⁵ Becskereki Váradi Szabó György *Medicusí és borbélyi mesterség* című, 1698 és 1703 között összeállított kéziratos receptesgyűjteményében is az antikvitás négy alapeleméről és a négy minőségről értekezik: „Az emberi test áll és vagyon az 4 elementomokból, úgy mint melegségnek, hidegségnek, szárazságnak, és nedvességnek öszveelegyedésekből. De közelebb az 4 féle vérből, úgy mint sárga, fekete, nyálas vagy taknyos és tiszta vérnek öszveelegyedésekből áll. Mivel pedig ez külömb, külömbféle módon léssen, innen az embernek is, testének is sokféle állapotja, constitutiója vagyon”.⁶

A kozmosz részét képező emberi test szolgáltatta az analógiát még hosszú évszázadokon keresztül a világ értelmezéséhez, a világban való eligazodáshoz. A makrokozmosz-mikrokozmosz megfeleltetéssel találkozunk szinte minden középkori és reneszánsz kommentárban, enciklopédiában, népszerűsítő orvosi munkában, kozmológiában, kalendáriumban, a hozzá kapcsolódó érvelés azonban folyamatosan változó világszemléletről árulkodik.

³ PARACELUS 1989. 49.

⁴ GÉLIS 1984. 27-29.

⁵ DINZELBACHER 1993. 178-180.

⁶ Becskerei Váradi Szabó 1698-1703. Ed. HOFFMANN 1989. 375-376.

Az ember makrokozmoszhoz való hasonlóságának gondolata a középkori emberben alázatot kelthetett a teremtet világ teljessége, bölcs elrendezettsége előtt. Ám ha a kisvilág-nagyvilág hasonlóság adott is némi méltóságot az embernek, a test megismerését nem segítette elő. Minthogy a testnek – az írott és képi források tanúsága szerint – csak, mint a makrokozmosz kicsinyített másának volt értéke és jelentősége, megismerése, ábrázolása önmagában, jelképes háttér nélkül nem volt cél. Az emberi test sok esetben önálló kisvilágként, *minor mundus*-ként jelent meg, amely a kozmológiai térképeken a mindenség középpontjában helyezkedett el. A 14. századtól az asztrológia – antikvitás utáni – újabb fejlődésének köszönhetően a megfeleltetés inkább csak egy irányba haladt, a magasabb rendűtől az alacsonyabb felé. Az égitestek uralták az emberi testet, innen ered például az emberi testnedvek „dagályait és hullámain” meghatározó hold hatása.⁷ A test képeinek és a mögötte meghúzódó világnak ez az állandó egymásra vonatkoztatása az élet szinte valamennyi területét áthatotta. A korszakban igen népszerűek voltak az ún. „zodiákus ember” vagy „állatövi férfi” diagram-szerű ábrázolásai, amelyeken a feliratok az egyes csillagképeket a test megfelelő szerveihez és részeihez kötötték. (2. kép) A diagramokon a férfi test az egész emberiséget jelölte. Fontos információkat tartalmaztak arról, miként befolyásolják az állandóan változó bolygóállások az emberi test állapotát, valamint praktikus útmutatással is szolgáltak a sebészeknek, borbélyoknak, mikor javallott eret vágni.⁸ A középkor folyamán a legkülönbözőbb asztrológiai hiedelmekkel és számításokkal összefonódva bonyolult rendszerré fejlődött az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan napok meghatározása. A Hold állapotán kívül, figyelembe kellett venni a többi planéta állását is, s ezeknek a zodiákus jegyekhez való kapcsolódását. A számítások megkönnyítését szolgálták a kalendáriumok idevágó részei, melyek a későbbiek folyamán mind gazdagabbak lettek az érvágásra vonatkozó szabályok felsorolásával és egyéb egészségügyi tanácsokban. Magyarországon egészen a 18. század elejéig igen népszerűek voltak a társadalomnak gyakorlatilag minden rétegében.⁹

A reneszánsz gondolkodói a makro-mikrokozmosz eszmében a középkori elődöktől eltérően már a teljességhez való hasonlóság büszkeségét fedezték fel. 1589-ben, amikor Heltai Gáspár nyomdájában magyar nyelven napvilágot látott *Az kopaszságnak dicsíreti*, a fordító az ember és világmindenség közötti hasonlóság legfennköltebb elemeit hangsúlyozza: „Az ember kis világnak neveztetik azért, hogy valami vagyon ez széles világban, az mind rövid summában az emberben is megtalálhatik, és annak a nagy világnak úgymint tüköre és ábrázatja. És, hogy az többről most ne szóljunk, az feje hasonlatos a mennyországához, mert miképpen az mennyország kerek és gömbölyű, azonképpen az embernek feje is; és miképpen az mennyben hét planéta vagyon, azonképpen az főben is az érzékességnek hét eszközi vadnak: az két szem, az két fül, az két orralyk és az száj. És miképpen az mennyben laknak az angyalok és az bódog lelkek, azonképpen az emberi okosságának lakóhelye az fő.”¹⁰

A reneszánsz ember talán legvaskosabb megnyilatkozása, az Európa-szerte ismert 16. századi francia orvos, filozófus François Rablais „Pantagruel”-je. Rablais változásaiban ábrázolja az emberi testet, amelyben valóságos dráma zajlik: táplálkozás-emésztés-ürítés, szeretkezés-fogantatás-állapotosság, születés-növekedés-halál. A szerző testábrázolásaiban felnagyítódnak azok a nyílások, amelyeken keresztül érintkezik és anyagot cserél a külvilággal, belelátunk az ezeket

⁷ CAMILLE 1994. 67-68.

⁸ LAQUEUR 2002. 131-132.

⁹ Vö.: SZLATKY 1983. 412-413., DUKKON 2003. 102-104.

¹⁰ *Az kopaszságnak dicsíreti*. Heltai-nyomda. Kolozsvár, 1589. Ed. GYENIS-S. SÁRDI 1986. 137-138.

összekötő belső csatornába. Fontosak lesznek azok a kinövések, amelyekkel a test belenyúlik a környezetébe (orr, fül, nemi szervek) és azok az anyagok, amelyeket kibocsát magából. Olykor az egész test megnyílik – boncolják, darabokra szaggatják, felnyitják. Máskor – csodás lényként – rendellenes méretű törpe vagy óriás, torzszülött vagy keveréktestű lény.¹¹ A mű főhőse, Pantagruel az anyagi mindenséget és elemi erőit testének anyagi funkcióiban, az evésben, az ürítésben, a nemi aktusban éli át. Ezeken keresztül, mintegy saját testének belsejéből kiindulva fedezi föl és tapogatja végig a földet, a tengert, a levegőt, a tüzet, vagyis az egész világanyagot, annak minden megnyilvánulását, és így lesz az egész mindenség az övé.¹² A műben különösen fontos szerepet kapnak az altest képei: a XXXIII. fejezetben olvashatjuk Pantagruel betegségének és felépülésének történetét. Pantagruelt gyomorrontás gyötri. Betegsége alatt eltávozott forró és bő vizeletéből keletkezett Franciaország és Itália számos gyógyító erejű hévize. Pantagruel a vizeletnek mint kozmikusnak testi elemnek a megtestesítője.¹³ Ebből a felfogásból következik, hogy az emberi testet felépítő kozmikus anyagok révén az ember magában hordja a világmindenséget, a táplálkozás során felfalja a világot és úrrá lesz rajta, halála után pedig visszaolvad belé. A Rablaisnál megfogalmazott testfelfogás a 16. századtól fokozatosan „megkopik”. A reneszánsz korának úgymond „nyitott”, a földdel és a kozmosszal folyamatos kölcsönhatásban élő teste fokozatosan a 19. századra a máig érvényes, modern, „zárt” alakját veszi fel.

Nem mutathatjuk be részletesen, csak jelezhetjük azokat az új eszméket, a világ és az ember kapcsolatáról alkotott új értelmezéseket, amelyeket a 16. századtól orvosok, filozófusok, csillagászok, matematikusok fogalmaztak meg. Ezek a nézetek az antik természetfilozófia, a középkori skolasztika tanításaitól gyökeresen eltértek. A új gondolatok forradalmasították a tudomány világát, létrehozói azok a tudósok, akik egymástól elszigetelten dolgoztak, vagy éppen levelezés, személyes találkozás útján érintkeztek egymással. Elméleti és gyakorlati újításaik a maguk korában csak igen szűk körben váltak ismertté, hatásuk azonban hosszú távon óriási volt.

Tanulmányunk időbeli kiindulópontja a 16. század, az az évszázad, amikor megváltozik Európa arculata, amikor „kontúrjaiban” kialakul az újkori világ. Európa, hosszú idő után először a 16. században szembesül önmagával: reform van a lelkekben, reform van a gazdaságban és a társadalomban egyaránt. A Tridenti zsinat (1545-1563), az Augsburgi vallásbéke (1555), a nantes-i ediktum kibocsátása (1598) a lelkiismereti kérdésekkel való szembenézés, a katolikus és protestáns reform konkrét és szimbolikus eseményei. A földrajzi felfedezések nyomán a 16. században indul meg a gyarmatosítás, amelynek hosszú távú következményeként világgazdasági rendszer, új üzletviteli eljárások alakulnak ki, megjelenik a tőzsde és vele együtt a spekuláció, az egyéni és állami korrupció. A változások megmutatkoznak a társadalomszervezet szintjén is: megjelenik az abszolutista állam új, bürokratikus igényekkel.

E folyamatok mentén, ezekkel párhuzamosan illetve ezek hatására a 16. században csillagászok, orvosok, filozófusok új természettudományos világkép kialakításán dolgoznak. Munkásságuk, a középkori gyakorlattól eltérően, már nem egyszerűen az antik szerzők műveihez fűzött kommentárok készítésében merül ki, műveik már a tudományos kíváncsiság többé-kevésbé önálló termékei. Az 1543-as esztendő szimbolikus a 16. századi „tudományos forradalom” és ezen belül a természettudományos gondolkodás születési évének is tekinthetjük. Ebben az évben jelent meg a lengyel származású orvos, jogi doktor, teológus, gazdasági szakember,

¹¹ KLANICZAY 1990. 47.

¹² BAHTYIN 2002, 359.

¹³ RABLAIS-FALUDY 1989. I. 183.

matematikus, csillagász, Nicolaus Kopernikusz (1473-1543) *De revolutionibus orbium coelestium*, vagyis *Az égitestek mozgásáról* szóló műve, ugyanabban az évben, amikor a brüsszeli anatómus, Andreas Vesalius (1514-1564) a *De humani corporis fabrica* hét könyvében - káprázatos illusztrációk kíséretében - tette közzé az emberi test felépítésének és működésének addig félreismert és ismeretlen titkait. Kopernikusz merész tételével nem kevesebbet állított, mint, hogy a világegyetem középpontja a Föld és a többi bolygóval egyetemben a Föld is a Nap körül kering. A „kopernikuszi fordulat” nemcsak a filozófia, a kozmogónia, a csillagászat területén jelentett hatalmas áttörést, hanem a 16. század tudósait az emberi testről alkotott addigi elképzelések, az orvosi világkép újraértelmezésére ösztönözte. Vesalius „Fabrica”-jának évszázados jelentőségét nem annyira az új megfigyelések, addig ismeretlen képletek leírása adja – hiszen ezekkel a kortársak műveiben éppoly bőséggel találkozunk – hanem a modern szemlélet, amely szakít a dogmatizmussal, lehetővé téve a korrekciót, az önálló kutatást. Az anatómiát Vesalius úgy tárgyalja, mint az élő, mozgó és működő szervezet anyagi alapját. Anatómus kortársai és utódai ugyan még több tekintetben finomítottak a „Fabrica”-n, felfedeztek még sok mindent, de a bonctan az elmélet szintjén, lényegét tekintve készen állott a 16. században.

Az újkori tudományos gondolkodás módszertanát egy angol és egy francia filozófus szabta meg, ők „tanították meg” gondolkodni a 17-18. század tudósait, köztük az orvosokat is. Francis Bacon (1561-1626) *Novum Organon* címmel 1620-ban kiadott munkája az újkori természettudományos kutatás alapvető módszertani kézikönyve lett. 17 évvel később, 1637-ben jelent meg a Hollandiában élő francia filozófus, matematikus René Descartes (1596-1650) fő műve „A módszerről”. Míg Bacon a tapasztalást és kísérletek útján történő igazolást ajánlja munkamódszerül minden tudomány számára, addig Descartes a gondolkodás és a kételkedés elsőségét hangsúlyozza. Említhetnénk még többek között Kepler, Galilei, Newton vagy az angol filozófus Locke nevét is, akiknek munkássága közvetve, hatalmas befolyással volt az orvostudományokra is. Személyük és életművük túl a tudományos értékeken, bátorságot, elszánt tettekkészséget is oltottak mind a kortárs, mind az eljövendő korok tudós nemzedékeibe.

Vesalius után az orvostudományban a következő döntő fordulatot egy élettani és egy technikai találmány jelentette: a vérkeringés és a mikroszkóp felfedezése. Az angol William Harvey (1578-1657) honfitársának Bacon-nek nemcsak lelkes híve, de házi orvosa is volt. Tapasztalati, kísérleti módszerrel építette fel a vérkeringés tanát, amit 1628-ban publikált. Harvey nem ismerhette Descartes filozófiáját a vérkeringés felfedezése előtt, mégis eszmetársak voltak. Sőt Descartes úgy tett, mintha magától jött volna rá a keringésre. A módszerről írott fő művében nem is említi nevét, bár annyit elismer, hogy „az angol doktor” törte meg – az antikvitás nagyhatású orvosa, Galénosz után mintegy másfél évezreddel - a jeget és tőle tudjuk, hogy az artériákban átfolyik a vér a vénákba, majd vissza a szívbe és ezáltal folytonos keringés jön létre. Harvey felfedezésének tökéletesítéséhez olyan eszköz kellett, amely láthatóvá teszi a láthatatlant. A holland Antoonij van Leeuwenhoek (1632-1723) posztókereskedő puszta szórakozásból készítette nagyítóit. A század végére az általa kifejlesztett mikroszkóp bekerült az orvosok eszköztárába, de egyelőre csak a tudományos kutatást, semmint a gyakorlati gyógyítást gazdagítva.

A felvilágosodás korának tudományos felfedezéseit, világról és emberről alkotott elképzeléseit a kontinens a francia enciklopédisták feldolgozásában kapta meg. Diderot és D’Alambert szerkesztésében 1751-től több évtizeden keresztül megjelenő sok kötetes hatalmas vállalkozás munkatársai orvosok, matematikusok, közgazdászok, írók, intellektuális műkedvelők, akik szócikkek formájában

betűrendben tárgyalják a gazdasági élet, a tudomány, technika, politika, vallás, az erkölcs és a művészetek számtalan kérdését. A cél a lehető legtárgyilagosabban közvetíteni az olvasó számára az egymással ellentétes nézeteket, az úgymond „hivatalos” felfogást és a nem hivatalos, „eretnek” véleményt is. Párizstól Amszterdamiig, Londontól Bécsig és Pest-Budáig az Enciklopédia kötetei, ha csak egy-egy példányban is, de mindenütt megjelentek, kiszélesítve azt a kört, akikhez a korábbi mintegy kétszáz esztendő gazdasági, társadalmi, tudományos, ember és világszemléleti felfedezései és eredményei eljuthattak.

A kutatás műhelyei a 18. század folyamán Európa-szerte az egyetemek és az ezekhez kapcsolódó „boncszínházak”, laboratóriumok, botanikus kertek lesznek. Az oktatásban megjelenik a szakosodás, az egzakt tudományok – fizika, kémia, biológia, matematika, anatómia stb.- külön tanszékeket kapnak, mintegy önálló életre keltek. Az egyes szaktudományok fejlődése a 19. században igen látványosan, a 20. században pedig szinte szédületes mértékben gyorsult fel. A 16-17. századra jellemző polihisztorok helyét fokozatosan egy-egy szűk tudományterületre szakosodott specialisták váltották fel. Ha orvosok voltak, már nem az emberi test egészét, a külvilággal való folyamatos kölcsönhatását, hanem az egyes szervek működését a szervezet egészétől elkülönítve kutatták és kutatják.¹⁴

E törekvések ellenére és ezek mellett a fentiekben bemutatott kicsiben a nagy, a nagyban a kicsi megfelelés a mindennapi cselekvések mikéntjét előíró közösségi normák és szabályok szintjén az élet minden területén végig a tárgyalt korszakunkban jelen volt. Európa-szerte, így Magyarországon is a közember hétköznapijait, a mezőgazdasági munkák elvégzésének idejét és módját, egészséghez, betegséghez való viszonyulást és általában a világban való eligazodást a hasonlóság és megfelelés erején, analógiákon és együtthatásokon alapuló szokáscselekmények szőtték át és szabták meg egészen a 20. századig. Az orvoslás területén a 16. századtól a 19. század végéig terjedő időszak – amint az a fentiekben bemutatott rövid vázlat is mutatja – a tudományos felfedezések, az emberi test megismerése területén hatalmas változásokat hozott, ám a gyógyítás napi gyakorlatában a kórházi hálózat széles körű elterjedéséig a közember ebből szinte semmit nem érzékelhetett.

Tudomány és gyógyítás – a szülészet magyarországi forrásairól

Az európai gyakorlati orvoslás kiindulópontja és tulajdonképpen tartóoszlopa is egészen a 19. századig az antik görög természetfilozófia volt. Ebből adódóan az egészségről és betegségről alkotott orvosi szemléletek filozófiai keretbe ágyazódtak, de ez megfordítva is igaz volt: az orvosi ismeretek táplálták a filozófiai szemléleteket. Akik az elméleteket megfogalmazták egyszerre voltak orvosok és filozófusok.

A kora újkori Európa és benne Magyarország sokszínű „egészségügyi piacán” működő tanult orvosok, sebészek, patikusok, fürdősök, bábák és a képzetlen, tapasztalati úton tevékenykedő vándor és letelepedett „orvoslók” népes hada által alkalmazott gyógy módok tekintetében nem igen fedezhetünk fel még a 18. század utolsó évtizedeiben sem alapvető különbséget. A mindennapi gyakorlatban valamennyien a népi gyógyászat körébe tartozó eljárásokat alkalmazták. A cseh

¹⁴ A fentiekben ismertetett eszme- és tudománytörténeti rövid áttekintéshez a következő újabb művelődés- és kultúrtörténeti munkák adtak és adhatnak további támpontot: DÜLMEN 1999., 2001., 2004., LABOUVIE 2001. 163-195., BURKE 2001., GRMEK 1996., RÜEGG 1996., STOLBERG 2004. 111-130.

származású teológus és pedagógus, Comenius¹⁵ négy esztendőnyi magyarországi tartózkodása alatt írott, 1675-ben Brassóban kiadott híres latin-magyar nyelvű iskoláskönyvében, az *Orbis sensualium pictus*-ban külön kis fejezetet szentelt az orvoslásban alkalmazott gyógymódoknak. (3. kép) A betegségek diagnosztizálására és kezelésére vonatkozó eljárásokat a következőkben foglalta össze: „A’ beteges/ el-hivattya az Orvost,/ a’ ki meg-tapasztallya/ a’ szökő-eret,/ és meg-nézi/ a’ vizelletet;/ az után rendeli az orvosságot/ egy czédulán./ Az el-készítetik/ a’ patikárostúl/ a’ patikában,/ az hol patika-szerszámok/ a’ láda- (szekrény) fiacskékban/ pesselyekben,/ és palaczkokban (bögrében)/ meg-tartatnak./ És ugyan/ vagy ital,/ vagy por,/ vagy pilulák/ vagy apró pogácskák,/ vagy lictárium./ Az ételben/ italban-való jó rend-tartása/ és az imádság”.¹⁶

Az emberi test működéséről, egészségről, betegségről vallott vagy éppen ösztönösen gyakorolt nézetek a hippokratészi-galénoszi medicina nedvtanához kötődtek. A négy alapnedvről, a hozzá rendelt alapminőségekről és tulajdonságokról szóló ókori tanításokat – hasonlóan a római joghoz, vagy a reneszánsz udvari kultúrákban kiforrálódott és begyakorolt viselkedési szabályokhoz, az egyetemeken felépítéséhez - közös európai örökségnek is tekinthetjük. A görög orvos, Hippokratész (Kr. e 460 körül – 370/380 körül) korától, a Kr. e. 5. századtól egészen a kísérleti orvostudomány 19. századi térhódításáig Európa minden szegletében a betegségek kialakulását a *diszkráziával*, az emberi szervezet nedvegyensúlyának megbomlásával magyarázták. Hippokratész és tanítványainak világról és az emberi test működéséről szóló tanításai a *Corpus Hippocraticum* 54 könyvében maradtak fenn, amit ismeretlen alexandriai orvosok állítottak össze több évszázaddal Hippokratész halála után. A hippokratészi orvoslás alapelveit a római császárkor nagytekintélyű görög származású orvosa, Galénosz (129 körül – 199 körül) egészítette ki és fejlesztette tovább. A hippokratészi-galénoszi nedvkórtan (*humorálpatólógia*) szerint minden betegség kialakulásáért a nedvek egyensúlyának a megbomlása, a diszkrázia a felelős. Négy alapvető testnedvet tartanak számon: a vért, (székhelye a szív), a nyálkát (székhelye az agy), a sárga epét (székhelye a máj) és a fekete epét (székhelye a lép, illetve az emésztőrendszer). Ezek a nedvek az elsődleges minőségpárokhoz kapcsolódnak, mint nedvesség, szárazság, meleg és hideg. A vér nedves és hideg, a sárga epe meleg és száraz, a fekete epe hideg és száraz. Ebből az elképzelésből kiindulva magyarázza Galénosz a beteg bőrének árnyalatát sárgaság esetén a sárga epe túlsúlyával. Hurutnál a felesleges nyálka csöpög az agyból. Terápia szempontjából a humorálpatólógia három kiindulópontot kínál az orvosnak: az életmód megrendszabályozását, a gyógyszeres kezelést és a káros nedvek lecsapolását.¹⁷

Az orvosló személy feladata tehát a szervezet felborult egyensúlyának a helyreállításában állt. Az alkalmazott terápiák ennek megfelelően általában a

¹⁵ Comenius, Johannes Amos (1592-1670) cseh teológus és pedagógus, a Cseh Testvérek Szövetségének utolsó püspöke. A magyar művelődésre a legnagyobb hatást pedagógiai munkásságával gyakorolta. Világképét a 17. században Európa-szerte kibontakozó enciklopédikus gondolkodás határozta meg. A világot harmonikus egységnek látta, pedagógiai reformjaival ennek megismerését, az ismeretek összességének birtokbavételét kívánta megvalósítani. 1650-től négy évig Magyarországon és Erdélyben élt mint II. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna pártfogoltja. A sárospataki református kollégiumban tanított és iskolareformját próbálta megvalósítani. Legnépszerűbb műve, az „Orbis sensualium pictus” még sárospataki tartózkodása idején készült, egy részét még 1653-ban kinyomtatta a sárospataki nyomdában. Rendkívül népszerű tankönyv volt. A 19. századig számos kiadása, változata, átdolgozott verziója látott napvilágot az ország egész területén. Ld. KÖSZEGHY 2004. II. 63-66. passim.

¹⁶ COMENIUS 1675. 274-275.

¹⁷ PORTER 2000. 56-64.

szervezet egészének méregtelenítését, a testnedvek elvezetését szolgálták; érvágás, köpölyözés, vérszívó piócák, beöntés (klistérek), hánytató-, vizelet- és hashajtó-, izzasztószerek, valamint egyéb tisztító főzetek - alapvetően gyógynövényalapú, egyszerű és összetett készítmények - alkalmazása révén. A testnedvek elvezetése mint terápiás módszer minden olyan gyógyító eljárást magában foglal, aminek segítségével megkísérlik eltávolítani a megbetegedett testnedveket, illetve a testnedvekből a *materia peccans*-t, a megbetegítő anyagot. A nedvelvezető intézkedések célja a test megtisztítása a megromlott vagy fölösleges nedvektől. A hajtószerek és klistérek (beöntések) az „alulról” tisztítást szolgálják, míg a „felülről” tisztítás a hánytatószerek feladata. A vizelethajtó- és izzasztószerek távolítják el azokat a mérgeanyagokat, melyek már lerakódtak a szervezetben. Az érvágás az elvezetés hagyományos módszere. Egy felszíni véna megnyitásával (*venaesection*), amely az érvágásra különösen alkalmas helyen található, vért szívnak le a megbetegedett testből. A köpölyözés a vérmennyiség szabályozására, illetve elosztására szolgáló eljárás. Egy köpölyben – többnyire üveglombikban – lángon fölmelegítik a levegőt, amikor a bőrre helyezik, ezek a gömböcskék a hajszálerekből kiszívják a vért. Az ún. „száraz köpölyözés”-nél a vér eloszlik a bőr alatt, a „nedves köpölyözés”-nél a bőrt előbb megkarcolják úgy, hogy a szívás során a vér, illetve a folyadék kicsordul. A vérszívó piócák, akár csak az érvágás vagy a köpölyözés, szintén a vérelvonást szolgálják. Fontos szerepet kapott a helyes életvezetési szabályok betartása: testmozgás és különböző diéták elrendelésével.¹⁸

A hippokratészi-galénoszi medicina nedvelméletére hivatkoznak Magyarországon is orvosok és nem-orvosok a szülészeti területén, a humorálpatológiához kapcsolódó terápiaformákat nemcsak orvosok gyakorolják és propagálják, hanem átkerülnek a népi gyakorlatba is. A nem-orvos szerzők közül talán az egyik legnagyobb hatású munka a székely származású teológus, pedagógus Apáczai Csere János¹⁹ 1653-1655-ben kiadott *Magyar Encyclopaedia*-ja. (4. kép) Apáczai hazájának „*síránkozásra méltó állapotját*” szemlélve határozta el, „(...) *hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő*” nemzetnek oly könyvet ad, „*melyben anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna*”. Így kerülnek az enciklopédia VII. „A földi dolgokról” írt fejezetébe „*az orvoslási cselekedetekről való észrevételek*”, szülészeti feljegyzések, egészségügyi, életmódvezetési jó tanácsok, étrendi előírások. Apáczai orvostudományi ismereteit a Descartes-tanítvány, utrechti professzor Regius Henricus műveiből merítette.²⁰ Descartes hatása éppen ezért áttételesen az egész műben érzékelhető, de a fogantatásról, szülésről és gyermekágyi időszakról szóló részekben a hippokratészi-galénoszi medicina tanításai köszönnek vissza.

Apáczai enciklopédiájának méltó folytatása a marosvásárhelyi főorvos, Mátyus István²¹ 1766-ban kiadott első magyar nyelvű dietetikai kézikönyve, amely nagyszerű

¹⁸ ROTHSCUH 1978. 185-198.

¹⁹ Apáczai Csere János (1625-1659) enciklopédia-szerző, teológus, pedagógus. Kolozsvári és gyulafehérvári tanulmányai után Geleji Katona István erdélyi református püspök ösztöndíjával Hollandiába ment. Beiratkozott a franekeri, nemsokkal később a leideni, majd utrechti és harderwijki egyetemre, ahol 1651-ben teológiai doktorrá avatták. 1653-ban tért vissza Erdélybe, 1655-től a gyulafehérvári főiskola vezetője lett, majd 1656-tól – Lórántffy Zsuzsanna és Bethlen János pártfogásának köszönhetően a kolozsvári református iskola élére került. Ld. KÖSZEGHY 2003. 118-121. passim.

²⁰ SZABLYÁR 1984. 442-443.

²¹ Mátyus István (1725-1802) Orvosi oklevelét Utrechtben szerezte meg. Göttingenben, Marburgban és Bécsben folytatott orvosi gyakorlat után 1757-ben tért haza és Marosvásárhelyen, mint főorvos működött. Orvosi és tudományos munkássága elismeréseképpen Mária Teréziától nemességet kapott. Ld. SZINNYEI 1891-1913. VIII. 890.

termése a magyarországi egészségügyi felvilágosító irodalomnak. A jeles orvosdoktor művének megírásakor a legkiválóbb enciklopédikus hagyományokhoz kapcsolódott ugyan, de hű maradt ugyanakkor az antikvitás humorápatológiai tanításaihoz is. E hasznos, gyakorlati ismereteket tartalmazó munka mindenekelőtt az egészséget belülről és kívülről meghatározó tényezőket és a velük kapcsolatos étrendi előírásokat a diétetika Galénosz idejében kialakult klasszikus rendszere szerint tárgyalja. Munkájában külön fejezetet szentelt a terhes, szülő és gyermekágyas asszonyok életmódtanácsadásának. Az általa javasolt diétakúrák a fent taglalt, a testnedvek elvezetését szolgáló eljárásokkal kombinálva a nedvek megtisztítását, s így a betegségek megelőzését szolgálják.²²

A magyar nyelvű orvosi irodalom első önálló alkotásai a 16. század második felében keletkeztek. Európa-szerte a 15. század végétől jelennek meg a különböző gyakorlati hasznú orvosi kézikönyvek: orvosbotanikai művek, a *Herbáriumok*, *Füves könyvek*, recepteskönyvek, a „Házi Patikák”, és egészségügyi, életmód tanácsokat tartalmazó „Szükségben Segítő Könyvek”. A 16. századi magyar nyelvű orvosi irodalomban minden fontosabb műfaj, könyvtípus megtalálható. E nyomtatott vagy kéziratos formában közkezen forgó munkák szerzői általában nem-orvosok, még csak nem is természettudósok. A szerzők többsége tipikus képviselője a reformáció sodrában külföldre utazó, külföldi egyetemeken (Wittenberg, Bázél) tanuló – többnyire egyházi – értelmiségnek. Ebben a műfajban kiemelkedik a református püspök, Méliusz Juhász Péter²³ 1578-ban nyomtatásban kiadott *Herbárium-a*. (5. kép) Nem eredeti mű, a szó mai értelmében, hanem kompiláció, más szerzők műveiből kiválogatott részletek önálló művé szervezése. A Herbárium ismeretanyaga és szemlélete a korszak többi, Európa más részein kiadott herbáriumaihoz hasonlóan, sajátos keveréke az antik ismereteknek és nézeteknek, valamint az újkori tanoknak. Betegségfelfogására a hippokratészi-galénoszi humorápatológiai szemlélet jellemző: a betegségek okát a testben felhalmozódó rosszindulatú nedveknek tulajdonítja. A könyvben ugyan betegségeleírásokat nem találunk, de a növények „természeti”-nek leírásából (hidegítő, melegítő, nedvesítő, szárasztó) markánsan kirajzolódik ez a szemlélet. Az antik medicina mellett Paracelsus hatása is tetten érhető, ami az egyszerű, könnyen elkészíthető gyógyszerek leírásában mutatható ki. Méliusz számos receptet ajánl terhes, gyermekágyas asszonyok számára, szülési fájdalmak könnyítésére. Kritikai szellemét tanúsítják azok az indulatos kifakadások, melyekkel a babonák ellen küzd. A bábákról például a következőképpen nyilatkozik: „A bábák azt hazudják, hogy a boszorkányokat, éjjeli rettegést a balha fűvel (*conis minor*) elűzhetik, de ez kész hazugság. Az Isten lelke az, aki hittal a sátánt, afféle rettegést elűzi (...)”.²⁴

1690-ben jelent meg Kolozsváron Pápai Páriz Ferenc²⁵ orvosdoktor *Pax corporis-a*, az első magyar nyelvű nyomtatott általános orvosi kézikönyv. (6. kép) A munka szintézis, fellelhető benne mindazon tudás, amit akár Apáczai, akár Méliusz munkái csak részletekben tartalmaznak. Pápai Páriz rendszerezte az empirián alapuló

²² Mátyus 1766. Ed. SZLATKY 1989. 447-488.

²³ Méliusz Juhász Péter (1532-1572) Somogy megyei birtokos nemes családból származó református püspök. Tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte, majd 1558-tól Debrecenben lelkész. 1561-ben két lelkész társával együtt megszerkesztette a legterjedelmesebb első hazai református hitvallást (*Confessio Debreciensis*). Ld. SZINNYEI 1891-1913.

²⁴ SZLATKY 1983. 383-391. passim.

²⁵ Pápai Páriz Ferenc (1649-1716) orvos, természettudós, latin-német-magyar nyelvű szótárkészítő. A református lelkész családból származó Pápai Páriz gyulafehérvári, marosvásárhelyi és nagyenyedi tanulmányai után, 1672-től, Heidelbergben bölcsészett, Lipcsében és Bázélben orvosi tanulmányokat folytatott. 1675-től Apafi Mihály fejedelem kérésére a nagyenyedi kollégium természettan tanára lett, a hol bevezette az orvosi ismeretek tantárgyat. Ld. SZINNYEI 1891-1913.

ismereteket és megadta a gyakorlathoz elengedhetetlenül szükséges elméleti alapvetést. Útmutatást adott nem csak a betegségek gyógykezeléséhez, hanem felismerésükhöz, egymástól való elkülönítésükhöz is. Nagy hangsúlyt fektetett a betegségek okainak felderítésére és ezzel új szemléletet is közvetített. Az humorápatológiai szemlélettől – elődeihez hasonlóan – Pápai Páriz sem szakadt el. Művének „Az asszonyi nemnek nyavalyáról” írott hatodik fejezetében tárgyalja a menstruáció, a vetélés, koraszülés, a szülés és a gyermekágyi időszak problémakörét. A nyolcadik fejezet 18. részében pedig a gyermekbetegségeket taglalja.²⁶ A könyv több kiadást megért példányi és kéziratos másolatai még a 20. században is előkerültek, illetve használatban voltak. Pápai Páriz javaslatai, receptjei pedig a népi gyógyászatban is ismert eljárásként gyűjthetők még napjainkban is.

A 18. századtól megjelenő, bábák számára írott tankönyvekben ugyancsak az antik orvoslás elmélete és gyakorlata köszön vissza. Az szülészeti oktatóirodalmat külföldi egyetemeket járt, a korszak legmodernebb tudományos ismereteinek birtokában lévő orvosaink fordítják le, vagy állítják össze, mégis még a 19. században is a terhes, szülő bővérű asszonyokon – az antikvitás terápiás hagyományait alkalmazva - eret vágnak, beöntéseket alkalmaznak, hajtó- és tisztítószerket írnak elő és beosztottaikat a bábákat, szülészeten járatos sebészeket is erre oktatják. A tankönyvek írói, fordítói, kiadói megyei, városi főorvosok voltak, akik orvosi teendői mellett felvállalták a bábák szakszerű oktatásának és általában a köznép egészségügyi felvilágosításának sokszor meglehetősen nehéz feladatát.

1766-ban jelent meg a Debrecenben működő kálvinista orvos, Weszprémi István²⁷ első magyar nyelvű bábátankönyve *Bába mesterségre tanító könyv* címmel. Nem eredeti munka, Johann Heinrich Nepomuk Crantz, a bécsi orvosi iskola professzora által írott bábátankönyv fordítása.²⁸ Weszprémi 1766-ban megjelent bábátankönyvéhez Mária Terézia udvari orvosa, a Monarchia nagyszabású egészségügyi reformprogramjának kidolgozója és végrehajtója, Gerard van Swieten írta az előszót. A munka hazai sikerét mutatja, hogy Mária Terézia arany éremmel

²⁶ Pápai Páriz 1690. Ed. SZABLYÁR 1984

²⁷ Weszprémi István (1723-1799) pápai, soproni tanulmányok után Debrecenben a híres polihisztor, Hatvani István orvosi magániskolájában képezte magát. Ezután külföldi egyetemeken, Utrechtben, Zürichben és Londonban tanulta az orvostudományt, végül 1756-ban Utrechtben kapott diplomát. Londonban a korszak egyik leghíresebb szülészprofesszoránál, Smellienél részesült szülészettől elméleti és gyakorlati oktatásban. Külföldi tanulmányairól hazatérve haláláig Debrecen és a hajdúvárosok tisztí orvosaként működött és lelkesen próbálta kamatoztatni a szülészeti területén Londonban szerzett jártasságát. Éppen az angol viszonyoknak a hazaiakkal való összevetése ösztönözte Weszprémit arra, hogy útmutatót, gyakorlati kézikönyvet adjon a magyar bábák kezébe. Nemcsak az orvostörténet egyik legjelentősebb forrása, hanem valóságos művelődéstörténeti adattár is a híres debreceni tisztí orvos Weszprémi István négykötetes Magyarország és Erdély orvosainak életrajzát tartalmazó munkája (Ld. Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographie*. Leipzig-Wien, 1774-1784.). A szerző széleskörű gyűjtőmunkát és levelezést folytatott, hogy minél több pontos adatot szerezzen az orvosok életéről, működéséről. Könyvében elsősorban a 16-17. században tevékenykedő orvosokkal foglalkozik, kortársai közül csak néhány kiemelkedő egyéniségről ír részletesebben, a többségről csak annyit közöl, hogy melyik egyetemen szerzett diplomát, hol, milyen beosztásban dolgozik. Az utolsó kötetben Weszprémi megadja könyve kiadásának idejében tevékenykedő megyei tisztí orvosok névsorát. Weszprémi Istvánról tudjuk, hogy debreceni háza – különösen élete utolsó két évtizedében – a tudós elit találkozóhelye volt. Megfordult nála Kazinczy, Csokonai, orvostudósok közül Rácz Sámuel, Samuel Glosius. Ld. SÜKÖSD 1958. 82-86.

²⁸ Johann Heinrich Nepomuk Crantz van Swieten egyik tanítványa volt. 1756-ig az újjászervezett bécsi egyetem orvosi fakultásának első szülészstanáraként (*lector artis obstetriciae*) működött. „*Einleitung in eine wahre und gegründete Hebammenkunst*” című könyvét 1756-ban adta ki és majd két évtizeden keresztül hivatalos bábátankönyvvül szolgált. Korszerűségét és használhatóságát bizonyítja, hogy a többszöri bécsi kiadások mellett a magyaron kívül olasz és francia fordítása is megjelent. Ld. MAGYARY-KOSSA 1929-1940. IV. 69.

tüntette ki érte a szerzőt.²⁹ A könyv népszerűségét az is növelte, hogy Crantz munkájának fordítását kilenc fametszetből álló függelékkel egészítette ki, amivel Wespriemi az írni-olvasni nem tudó bábák tanulását próbálta megkönnyíteni.³⁰ Egy rövid „*Toldalék*”, amely az illusztrációkhoz hasonlóan ugyancsak hiányzik Crantz munkájából a „*Bábáknak Tisztek és Kötelességeik*”-ről szól. Ez nem más, mint Torkos Jusstus János pozsonyi főorvos által összeállított bábainstrukcióinak – valószínűleg Wespriemától eredő – fordítása a szükségkeresztelésről szóló negyedik pont elhagyásával. A jeles debreceni orvosdoktor nevéhez fűződik az első magyar nyelvű gyermekgyógyászati munka kiadása is, amely 1760-ban jelent meg „A kised gyermekeknek neveléséről való rövid oktatás” címmel. Wespriemi korát messze meghaladó tisztánlátással és megértéssel írt a kisgyermek első három évének gondozási, egészségi problémáiról, a bajok megelőzéséről.³¹ Ezzel akaratlanul is megindított egy magyar nyelvű, közérthető, a köznép műveltségi állapotát is figyelembe vevő egészségügyi felvilágosító, ismeretterjesztő sorozatot, amelynek célja az orvos nélküli helységek helyes táplálkozási, betegségmegelőzési, gyermeknevelési tanácsokkal való ellátása volt.³² Ebbe a sorba illeszkedik az ugyancsak debreceni orvosdoktor, Csapó József³³ 1771-ben *Kis gyermekek isputálja* címmel kiadott gyermekgyógyászati könyve is. A szerző könyvének előszavában célul tűzte ki, hogy „(...) kivált falukban és pusztákon a szegény Emberek az ő nyomorgó kis gyermekeiknek könnyen fel-található, és el-készíthető hasznos házi orvosságokkal is segítségül lehessenek (...)”.³⁴ Csapó doktor munkájában számos olyan eljárást találunk az újszülött ellátásával kapcsolatban, amelyekkel még a 20. századi népi gyakorlatban is ismertek voltak.

Wespriemi után a második magyar nyelvű bábászati tankönyv már önálló munka. Dombi Sámuel³⁵ Borsod megye főorvosa 1772-ben *Bába-mesterség* címmel Pozsonyban jelentetett meg, egyszerű, közérthető, kérdés-feleletbe (katekizmus) szerkesztett formában.³⁶ Dombi nagyon lelkiismeretesen, megismerve és átgondolva a rá bízott megye szülészeti és bábászati viszonyait készítette el munkáját. A könyv egyik legfőbb érdeme, hogy felismerte a hagyomány és a megszokás erejét a szülés körüli szokásokban, és a népi gyakorlatban meglévő tapasztalatokkal és célszerű eljárásokkal szemben türelmes és megértő volt.³⁷

Wespriemi István bábátankönyve „lavinát” indított el, Dombi munkáján kívül a 18. század folyamán még több bábák számára kiadott oktató könyv jelent meg.³⁸ 1817-ben a Hunyad megyei főorvos, Lugosi Fodor András *Szülést segítő tudomány és*

²⁹MAGYARY-KOSSA 1929-1940. IV. 68.

³⁰JANTSITS 1986. 19-188. passim.

³¹WESPRIEMI 1760.

³²DEÁKY 1996. 13.

³³Csapó József (1734-1799) debreceni főorvos, aki alsóbb iskoláit szülővárosában, Győrben végezte, majd egyetemi tanulmányokat Németországban és Svájcban folytatott. 1759-ben Bázelen szerezte meg orvosi oklevelét. Hazatérése után Debrecenben városi főorvos lett és ebben a pozícióban töltött el mintegy 32 esztendő. Ld. SZINNYEI 1891-1913. II. 180.

³⁴CSAPÓ 1771. Előszó

³⁵Dombi Sámuel (1729-1807) orvosi oklevelét 1773-ban az utrechti egyetemen szerezte meg. Előbb Miskolcon volt gyakorló orvos, majd 1782 és 1789 között Borsod megye főorvosaként tevékenykedett. 1794-től haláláig gyógyvizekkel és gyermekgyógyászattal foglalkozott. Ld. SZINNYEI 1891-1913.

³⁶DOMBI 1772.

³⁷DEÁKY 1996. 15.

³⁸Példaként említhetjük Szeli Károly, szegedi város főorvosának 1777-ben kiadott „Magyar Bába Mesterség” című könyvét, amely Hans Steidele bécsi szülészprofesszor könyvének fordítása. 1784-ban jelent meg Mocsi Károly szülész-sebész „A Bába-mesterségnek eleji” című munkája. Rácz Sámuel 1794-es kiadású „Borbélyi tanításai” és Zsoldos János 1802-ben megjelent „Asszony orvos”-a elsősorban magasabb képzettségű szakemberek számára íródtak, valószínűleg a bábák körében ezek kevésbé váltak ismertté és használatossá.

mesterség című kétkötetes munkája már nem kifejezetten a bábáknak, hanem orvosoknak, szülészeti oktató tanároknak készült. A munka azért is érdemel külön említést, mert egybegyűjtötte a bábáság történetére vonatkozó addigi ismereteket. Számba vette azokat az európai szerzőket, akik a szülészetről írtak orvosi vagy orvostörténeti műveket, és felhívta a figyelmet a magyarországi kiadási és fordítási hiányosságokra. Lugosi Fodor könyvének értékét növeli, hogy az addigi szülészeti ismeretek legbővebb bibliográfiáját adja, valamint a kötetek végéhez fűzött rézmetszetekkel illusztrálta a tananyagot, amelyet saját költségén készíttetett.³⁹

Az első hivatalos bábatankönyv csak 1902-ben jelent meg. Az 1876. évi közegészségügyi, ezen belül a bábamesterséget is szabályozó egészségügyi törvény kibocsátása után az országban majd mindenütt Kézmárszky Tivadar⁴⁰, a pesti egyetem szülészstanára által írott tankönyvből oktattak.⁴¹ *A szülészet tankönyve bábák számára* című munka nem volt ugyan hivatalosan kötelező, de világos tagolása, könnyen érthető nyelve miatt népszerűvé vált, amelyet lefordítottak a hazai nemzetiségek nyelvére is.

Az egészségügyi felvilágosító irodalom igen sokszínű és sokműfajú forrásegyütteséből a bábák számára írott tankönyvek mellett a szülészet szempontjából külön figyelmet érdemelnek a medicina pastoralis-jellegű írások, valamint az elemi iskolai tanítóknak, a néptanítóknak készített egészségügyi ismereteket nyújtó kiadványok. Magyarországon a 18. század végétől jelentek meg a németországi medicina pastoralis irodalmak magyar nyelvű fordításai, illetve átdolgozásai, amelyekben az orvos vagy nem-orvos (lelkipásztor) szerzők külön fejezetet szenteltek a szülés, a gyermekágy és a csecsemőgondozás témakörének.⁴²

BIBLIOGRÁFIA

- APÁCZAI Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1653-1655. Kiad. Szigeti József, Budapest, 1977.
- BAHTYIN, Mihail: *Francois Rabelais művészete a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 2002.
- BECSKEREKI Váradi Szabó György: Medicusi és borbélyi mesterség. h.n. (Kézirat) 1698-1703. Kiad. Hoffmann Gizella: *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest, 1989. 341-432.
- BURKE, Peter: *Papier und Marktgeschrei. Die Geburt der Wissensgesellschaft*. Berlin, 2000.
- COMENIUS, Ioannis Amos: *Orbis sensualium pictus*. Coronae, 1675. (Reprint! Budapest, 1970)
- CRANTZ, Johann Heinrich Nepomuk: *Einleitung in die wahre und gegründete Hebammenkunst*. Wien, 1756.
- CSAPÓ József: *Kis gyermekek isputálja*. Nagykároly, 1771.
- DEÁKY Zita: *A baba a magyarországi népi társadalomban. (18. század vége – 20. század közepe)*. Budapest, 1996.

³⁹ Vö.: LUGOSI FODOR 1817 I-II.

⁴⁰ Kézmárszky Tivadar (1842-1902) szülész, egyetemi tanár. Orvostudományi oklevelét 1865-ben szerezte meg a pesti orvosi fakultáson. 1869-1872 a pesti szülészeti klinikán volt tanársegéd, 1871-től a szülészet rendellenességeinek magántanára. Ő volt a hazai bábaképzés megszervezője, az első bábaképző intézet megalapítója, a bábatörvény kidolgozója. Ld. KAPRONCZAY 2004. 208.

⁴¹ KÉZMÁRSZKY 1876., 1882.

⁴² Témánk szempontjából példaként ld. Zay Sámuel Komárom megyei orvosdoktor 1810-ben *Falusi Orvos Pap* című munkája, Grünwald Pál *A lelkipásztori gyógytan* című, 1844-ben kiadott kézikönyve.

- DINZELBACHER, Peter: *Europäische Mentalitätsgeschichte*. Stuttgart, 1993.
- DOMBI Sámuel: *Bába-Mesterség, melly iratott kérdésekben és feleletekben*. Pozsony, 1772.
- DUKKON Ágnes: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Budapest, 2003.
- DÜLMEN Richard van: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Das Haus und seine Menschen*. I. München, 1999.
- DÜLMEN, Richard van - Rauschenbach, Sina (szerk.): *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Köln-Weimar-Wien, 2004.
- DÜLMEN, Richard van (szerk.): *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Köln-Weimar-Wien, 2001.
- GELIS, Jacques: *L'arbe et le fruit. La naissance dans l'occident moderne XVI-XIX siècle*. Paris, 1984.
- GRMEK, Mirko D.: *Die Geschichte des medizinischen Denkens. Antike und Mittelalter*. München, 1996.
- GRÜNWALD Pál: *A lekipásztorsági gyógytan Kézikönyve*. Pest, 1844.
- HOFFMANN Gizella (kiad.): *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Budapest, 1989.
- IMHOF Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Budapest, 1992.
- JANTSITS Gabriella: *Az első magyar bábakönyv illusztrációi*. In *Orvostörténeti Közlemények*, 18 (1986) 188-201.
- KAPRONCZAY Károly (szerk.): *Magyar orvoséletrajzi lexikon*. Budapest, 2004.
- KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén*. Budapest, 1990.
- KŐSZEGHY Péter (Főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és Kora Újkor*. Budapest I. 2003., II. 2004.
- LABOUVIE, Eva: *Individuelle Körper. Zur Selbstwahrnehmung mit «Haut und Haar»*. In: Dülmen, Richard van (szerk.): *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Köln-Weimar-Wien, 2001.
- LAQUEUR, Thomas: *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest, 2002.
- LUGOSI FORDOR András: *Szülést segítő tudomány és mesterség*. I-II. Pest, 1817.
- MAGYAR László (kiad.): *Hidegard von Bingen: Okok és gyógymódok*. Budapest, 2004.
- MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I-V. Budapest, 1929-1940.
- MÁTYUS István: *Diaetetica, az az: a jó egészség megtartásának módját fundamentomosan előadó könyv*. Kolozsvár, 1766. Kiad. Szlatky Mária, Budapest, 1989.
- MELIUS Péter: *Herbárium*. Kolozsvár, 1578. Kiad. Szabó Attila, Bukarest 1979.
- MOCSI Károly: *A Bába-Mesterségnek eleji*. Pest, 1784.
- PÁPAI Páriz Ferenc: *Pax corporis*. Kolozsvár 1690. Kiad. Szabályár Ferenc, Budapest, 1984.
- PARACELSUS: *Paragranum. Az igaz gyógyítás oszlopai*. Budapest, 1989.
- RABLAIS Francois-FALUDY György: *Pantagruel I-II*. Budapest, 1989
- ROTHSCHUH, Karl Ed.: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, 1978.
- RÜEGG Walter (szerk.): *Geschichte der Universität in Europa. Von der Reformation bis zur französischen Revolution 1500-1800*. II. München, 1996.
- STOLBERG, Michael: *Frühneuzeitliche Heilkunst und ärztliche Autorität*. In: Dülmen,

- Richard van - Rauschenbach, Sina (szerk.): *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Köln-Weimar-Wien, 2004. 111- 130.
- SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István: Arckép a magyar felvilágosodás történetéből*. Budapest, 1958.
- SZABLYÁR Ferenc (kiad.) : Pápai Páriz Ferenc – Pax corporis. Budapest, 1984.
- SZINNYEI József (szerk.): *Magyar Írók Élete és Munkái*. I-XIV. Budapest, 1891-1913.
- SZLATKY Mária (kiad.): *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Diaetetica valamint Ó és Új Diaetetica című műveiből*. Budapest, 1989.
- SZLATKY Mária (szerk.): „Minden doktorságot csak ebből késértek”. *Szemelvények a XVI-XVII. századi magyar nyelvű orvosi kézikönyvekből*. Budapest, 1983. 383-384.
- WESZPRÉMI István: *Bába mesterségre tanító könyv*. Debrecen, 1766.
- WESZPRÉMI István: *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographie*. Leipzig-Wien, 1774-1784.
- ZAY Sámuel: *Falusi Orvos Pap*. Pozsony, 1810.

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

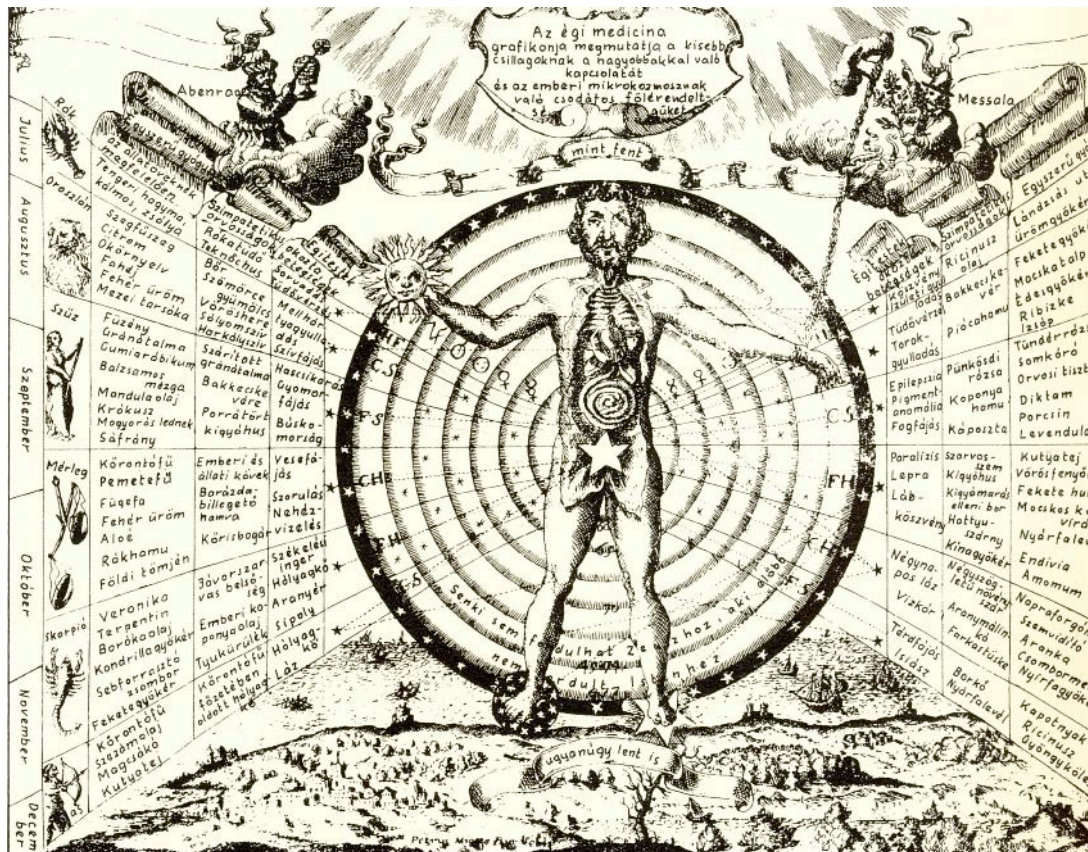

1. kép (Hildegard von Bingen jpeg)

A „Kozmikus ember”-t ábrázoló illusztráció Hildegard von Bingen Benedek-rendi kolostor apátnőjének „De operatione Dei” című kódexéből, 12. század

A képen az ember kicsiny világa, valamint a vizek és levegő, szelek és fény, csillagok és bolygók alkotta nagyvilág egységbe rendeződnek, és őket a Szentháromság mindent átölelő karjába emeli.

In: Hildegard von Bingen: Welt und Mensch. Das Buch „De operatione Dei”. A genti kódex nyomán fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Heinrich Schpperger. Salzburg, 1965. 4. kép

2. kép (Nettesheimiatromágia jpeg)

Az „égi medicina” Agrippa von Nettesheim „De occulta philosophia sive de magia” című, az okkultista filozófiáról és a mágiáról szóló művének illusztrációja, a szövegek egykorú magyar nyelv fordításával, 1533

(Agrippa von Nettesheim: De occulta philosophia sive de magia. Antwerpen, 1533.)

A képen is jól látható, hogy Agrippa a betegségek kezelését a mikro-makrokozmosz, ember és nagyvilág kölcsönhatásából vezeti le.

In: Schott, Heinz: A medicina krónikája. Budapest, 1993. 142.

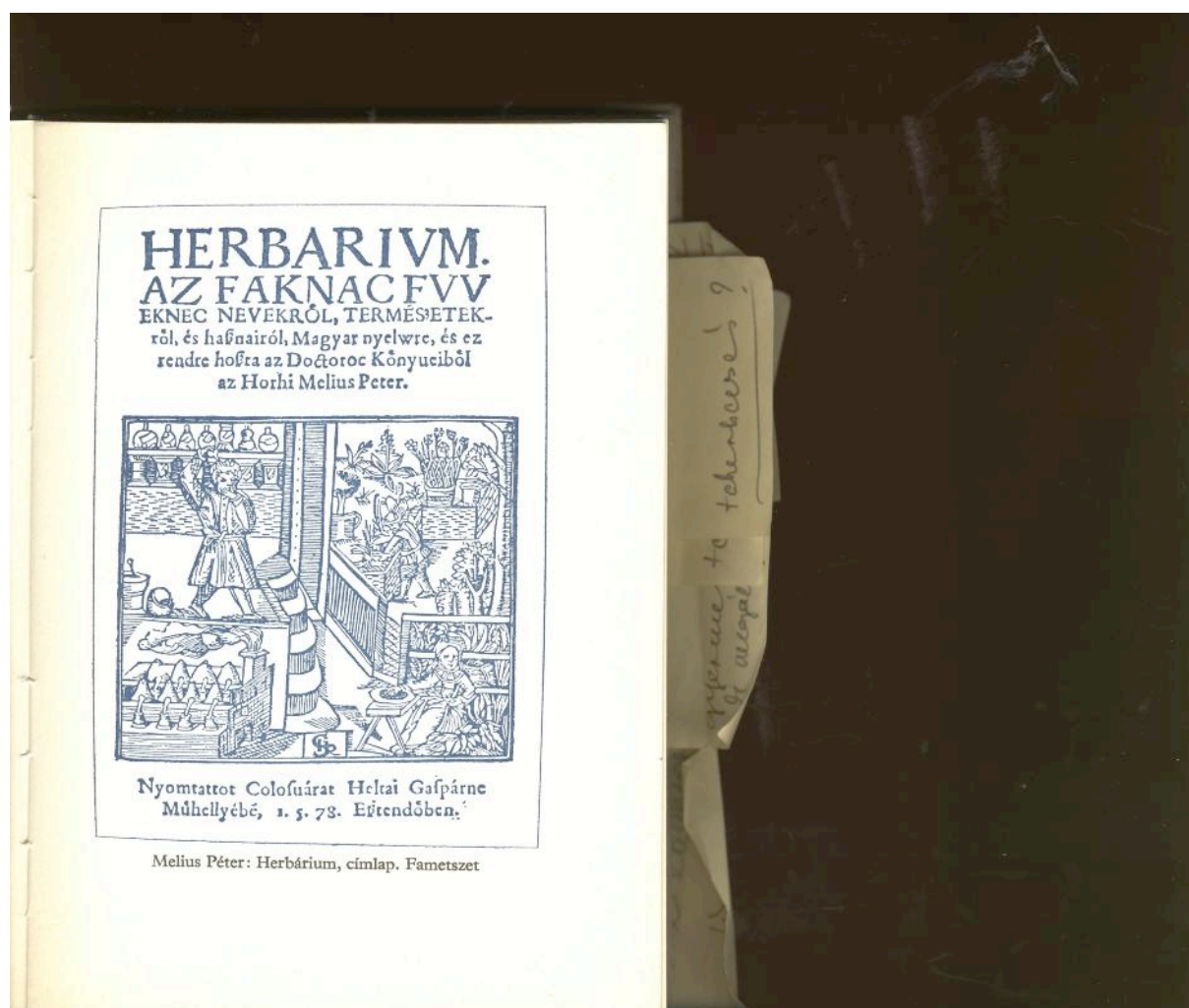
3. kép (Comeniuscímlap jpeg)

Comenius: Orbis pictus. Pozsony, 1806. Címlap
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

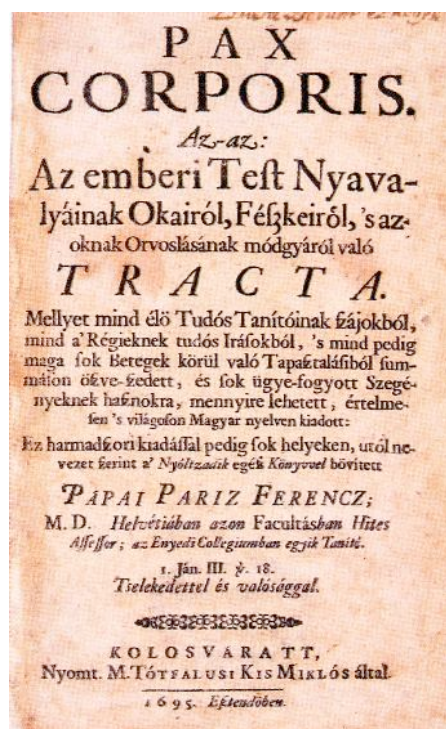
4. kép (Apáczai címlap jpeg)

Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Utrecht, 1653. Címlap

5. kép (Meliuscímlap jpeg)

Mélius Juhász Péter: Herbarium. Kolozsvár, 1578. Címlap
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

6. kép (Pápaicím lap jpeg)

Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis . Kolozsvár, 1695. Cím lap
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest